

SOTSIOLOOGILISED UURINGUD EESTI KIRIKUTE NÕUKOGUS 1995–2010

Liina Kilemit

I. Taust

Eesti Kirikute Nõukogu alustas religioonisotsioloogiliste uuringutega ajal, mil kirikute ja usuliikumistega liitumise buum oli vaibunud ning paljud mõne kogudusega ühinenutest olid sellest taas eemale jäänud. Uusi liitujaid jäi aga järjest vähemaks. On täiesti mõisteta, miks sellises olukorras pakkus pedagoogikateaduste kandidaat Hans Hansen (1929–2003) EELK konsistooriumi tollasele kirjastus- ja pressiosakonna juhatajale praost Tiit Salumäele välja mõtte hakata Soome kiriku eeskujul Eestiski läbi viima religioonisotsioloogilisi uuringuid.¹ Ühiselt õnnestus ideele saada Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) toetus.

Hoolimata sellest, et 1990. aastate alguses oli Eestis tehtud küsitlusi, mis sisaldasid ka mõningaid religioonialaseid küsimusi, haigutas põhjalikuma religioonisotsioloogilise teadmise kohal tühimik. Paljusid riike hõlmav Euroopa väärtuste uuring (EVS) aastal 1990² ja Soome Kiriku Uurimiskeskuse juhataja, teoloogiadoktor Harri Heino (1944–1999) koordineeritud uuring aastal 1992 olid küll suure valimiga³ ja statistiliselt ning meetodiliselt igati usaldusväärsed⁴, kuid temaatiliselt üsnagi põgusad, eesti keeles vähe publitseeritud ja huvilistele raskesti kättesaadavad. Kodumaine huviline vajab aga sügavamat analüüsi, kus elanikkonna usuliste hoiakute muutumist oleks jälgitud ka ajalises plaanis ning laiemasse sotsiaalsesse konteksti asetatuna. 21. jaanuaril 1994. aastal toimunud Eesti Kirikute Nõukogu töökoosolekul võeti vastu otsus korraldada Eesti elanikkonna usklikkust puudutav küsitlus.⁵ Selle otsusega pandi alus EKNi aastaid kestnud religioonisotsioloogia alasele tegevusele, mille seniseks tulemiks on neli suurt jätku-uurimust „Elust, usust ja usuelust” (EUU 1995, 2000, 2005 ning 2010), uuring „Eestlaste moraal ja väärtushinnangud” (EMV 2003), religiooniõpetuse teemaline uuring (RÕ 2004–2005), kaks mastaapset konverentsi (2001, 2010) ning rida publikatsioone, ajaleheartikleid, TV-esinemisi, uuringulaseid koostööprojekte ning lõpuks ka käesolev kogumik.

17

¹ Tiit Salumäe, „Kaks olulist konverentsi”. – Eesti Kirik 03.11.2010.

² European Values Study (EVS), <http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-1990.html> – vaadatud 13.03.2011.

³ Valim on küsitletavate kogum.

⁴ Raigo Liiman, Usklikkus muutub Eesti ühiskonnas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2001, 44–45.

⁵ Eesti Kirikute Nõukogu arhiiv (EKNA) 1.2. 1989–95 Eesti Kirikute Nõukogu (EKN) töökoosolekute protokollid, 1/46, 21.01.1994.

2. „Elust, usust ja usuelust” 1995., 2000. ja 2005. aasta etappidest

Uuringu „Elust, usust ja usuelust” läbiviimist hakati ette valmistama 1994. aasta alguses, kui moodustati töörühm, mille ülesandeks sai koondada EKNi liikmeskirikute küsimused ja ettepanekud ühtsesse küsimustiku projekti.⁶ Uuringu esimese etapi eesmärgiks oli lisaks mitmetele üldistele usklikkuse näitajatele⁷ välja selgitada, kuivõrd küsimustikule vastaja usaldab erinevaid ühiskondlikke institutsioone, kuidas suhtub usuõpetuse andmisse, milliseid isikuomadusi väärtustab ning kuidas suhtub sellistesse teguviisidesse nagu abort, eutanaasia, abieluvälised intiimsuhted, prostitutsioon ja surmanuhtlus.⁸ Uuringu läbiviimist asus EKNi lepingulise kaastöötajana koordineerima Hans Hansen. Uuring viidi läbi postküsitlusena ning vastajaid oli 1551 inimest (914 eestlast ja 637 muust rahvusest). Lisaks nii-öelda läbilõikelisele elanikkonna küsitlusele uuriti veidi hiljem eraldi küsitlusega ka EKNi liikmeskirikute vaimulikke ja koguduste liikmeid (1006 koguduste liiget ja 353 vaimulikku).⁹ Vaimulikke ja koguduse liikmeid puudutava küsitluse andmestik on senini analüüsimata.¹⁰

Uuringu teine etapp üldjoontes sama küsimustiku alusel viidi läbi aastal 2000 samuti postküsitlusena. Tagasi saadi 1092 täidetud ankeeti. Nii nagu küsitluse esimese etapi (EUU 1995) tulemusi, esitleti ka teise omi kohe pärast töö lõppu Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku ajalehes Eesti Kirik.¹¹ Lisaks tutvustati tulemusi ka pressikonverentsidel. 2002. aastal ilmus Hans Hanseni sulest väljaanne „Luterlased, õigeusklikud ja teised: usuühendused Eestis 1934–2000”. Raamat keskendus uuringu mõlema etapi tulemuste tutvustamisele, kõrvutades neid 2000. aastal toimunud rahvaloenduse tulemustega.

22. novembril 2001. aastal toimus Tartus Eesti Kirikute Nõukogu, Eesti Vabariigi Siseministeeriumi usuasjade osakonna, Tartu Ülikooli usuteaduskonna, Eesti Piibliseltsi ja Eesti Evangeelse Alliansi ühisel korraldusel Eesti esimene religioonisotsioloogia alane konverents „Ühiskond, kirik ja religioonisotsioloogilised uuringud”. Konverentsil esinesid religiooni teemade uurijad ning kiriku- ja ühiskonnategelased nii Eestist kui välismaalt. Mitmed esinejad tuginesid oma ettekandes uuringu „Elust, usust ja usuelust” tulemustele. Konverentsi ettekannete tekstid publitseeriti konverentsi materjalidena.¹²

⁶ EKNA 1.2. 1989-95 EKN töökoosolekute protokollid, 2/47, 01.03.1994.

⁷ Üldiste usklikkuse näitajate all mõeldakse siin näiteks seda, kas respondent sai kodus usulist kasvatust, kui tähtis on usk tema jaoks, kuivõrd usklikuks ta ennast peab, milliseid kristlikke töökspidamisi ta pooldab, kuuluvust kogudusse, osavõttu jumalateenistusest ning individuaalse palvetamise sagedust.

⁸ Küsitluse „Elust, usust ja usuelust” ankeet koos sagedusjaotustega. Käskkirja koopia artikli autori valduses. Tallinn, 1994.

⁹ Rahvusvahelise konverentsi „Ühiskond, kirik ja religioonisotsioloogilised uuringud” materjal. Tartu, 2001, 19.

¹⁰ Eesti Kirikute Nõukogu täitevsekretäri (aastatel 1996–2004) Eerik Jõksi e-kiri artikli autorile 08.03.2010.

¹¹ Hans Hansen, „Eestimaalaste usklikkusest”. – Eesti Kirikute Nõukogu vaheleht nr 5, Eesti Kirik 6.12.2000. 1994.–1995. aasta küsitluste põhjal ilmus ajalehes Eesti Kirik kaks Hans Hanseni artiklit – „Elust, usust ja usuelust” 37–47/1994 ja „Eestlaste usklikkusest” 24/1995.

¹² Vt joonealune märkus 9.

14. juunil 2002. aastal moodustati Eesti Kirikute Nõukogus niinimetatud moraalinihete töörühm, mille ülesandeks sai uurida eestimaalaste eetiliste hoiakute kõrvalekallet kristlikust moraalist.¹³ Töörühma eestvedajaks oli Kalmer Marimaa (EKNi religioonisotsioloogia töövaldkonna juht aastatel 2002–2003). 2003. aastal telliti uuringufirmalt Saar Poll vastavasisuline küsitlus, mis esimest korda viidi läbi nii-öelda silmast silma intervjuudena vastajate kodudes, mitte postiküsitlusena nagu seni. Küsitleti proportsionaalse juhuvalimi meetodil 1013 inimest vanuses 15–74 aastat üle kogu Eesti. Uuring keskendus küll moraali ja väärtuste teemale, kuid esitati küsimusi ka respondentide usuliste hoiakute kohta. Uuring oli valdkondade poolest mitmekesine, sisaldades veel selliseid teemasid nagu vaba aja veetmine, kodanikeühendustes osalemine, kultuuri-tarbimine, tundlikkus ühiskonna valupunktide suhtes, suhtumine religiooni-õpetuse andmisses koolides, pere- ja kooselu käsitlevad hoiakud, suhtumine inimelu pühadusse, valikud ja otsustused erinevates elusituatsioonides. Uuriti ka ühiskondlike institutsioonide (valitsuse, riigikogu, haridus- ja kohtusüsteemi) usaldamist.¹⁴

Tähelepanuväärseks võib pidada ka stipendiumi, mille Eesti Kirikute Nõukogu asutas 2003. aastal meie hulgast lahkunud Hans Hanseni mälestuseks ja mille eesmärgiks on toetada religioonisotsioloogia alast uurimistegevust.

2004/2005. aastal telliti Eva-Liisa Jaanuse (EKNi religioonisotsioloogia töövaldkonna juht aastatel 2004–2007) koordineerimisel uuringufirmalt Saar Poll mastaapne uuring „Religiooniõpetuse võimalikest mõjudest”. Uuringu peamiseks eesmärgiks oli soov teada saada asjassepuutuvate sotsiaalsete rühmade (lapsevanemad, õpilased, pedagoogikategelased) arvamusi seoses kavaga viia koolidesse sisse religiooniõpetus. Samuti sooviti välja selgitada noorte inimeste hoiakuid nii religiooniküsimustes kui ka suhtumises sellistesse väärtustesse nagu tolerantsus ja sallivus ning kas ja kuidas sellealased hoiakud mõjutaks religiooniõpetust.¹⁵ Uuring oli metoodiliselt igati usaldusväärne. Esimest korda kombineeriti uuringu käigus mitut uurimismeetodit: ankeetküsitlust, fookusgrupi intervjuud ning süvaintervjuud. Uuringu põhijärelduseks oli, et religiooniõpet saanud õpilaste seisukohad muutusid eetiliseks ja tolerantsemaks võrreldes nende õpilaste seisukohtadega, kes vastavasisulist õpet ei saanud, samuti avarus noorte maailmapilt. Kartused ideoloogiliseks ajuloputuseks ei leidnud õpilaste arvates kinnitust.¹⁶ Laiemas plaanis andis tookordne uuring üsnagi mõjusa vastuse religiooniõpetuse vastustajatele ning võimaldas kummutada rea antud teemat puudutavaid negatiivseid ja samas väga tugevalt juurdunud eelarvamusi.

¹³ Ettepaneku niinimetatud moraalinihete uurimise töörühma moodustamiseks tegi algatustoimkond koosseisus Eva-Liisa Jaanus, Avo Üprus, Hans Hansen, Raigo Liiman ja Kimmo Kääriänen. EKNA I.2. 2002-2003 EKN töökoosolekute protokollid, 6/129, 18.06.2002.

¹⁴ Eesti Kirikute Nõukogu veebileht http://www.ekn.ee/toovaldkond.php?leht=Töovaldkonnad&alam_leht=RELIGIOONISOTSIOLOOGIA – vaadatud 22.12.2011.

¹⁵ Tiiu Pikkur, „Õpilased suhtuvad religiooniõpetusse positiivselt”. – Eesti Kirik 11.01.2006.

¹⁶ Uuringu „Religiooniõpetuse võimalikest mõjudest” presentatsiooni materjal. Käskikiri artikli autori valduses. Tallinn, 2005.

2005/2006. aastal toimus kolmas küsitlus uuringutesarjast „Elust, usust ja usuelust”. Uuringutulemusi analüüsis Eva-Liisa Jaanus. Taas kord oli tegemist postiküsitlusega ning uuritavad teemadki kattusid sama küsitluse 1995. ja 2000. aastal korraldatud etappide teemadega. Ankeedi tagastas täidetuna 741 vastajat, nendest 65,6% olid eestlased ning 34,4% muust rahvusest.¹⁷

Eesti Kirikute Nõukogu religioonisotsioloogilistest uuringutest neli¹⁸ teostas EKN postiküsitlusena ise ning kaks¹⁹ telliti uuringufirmalt Saar Poll. Postiküsitluste käigus saadeti Eesti elanike aadresside hulgast juhuvalikut tehes välja ankeedid palvega täita need ning saata lähteadressile tagasi. Metoodiliselt on sellise küsitlusviisi positiivseks küljeks peetud seda, et küsimustele vastamine toimub nii-öelda võõraste kohalolul ja on seetõttu täielikult anonüümne ning võib mõjuda vastamist soodustavalt, eriti kui tegemist on intiimsemat laadi teemaga (mida usu küsimused meie oludes vaieldamatult on). Küsitletaval on vastuste mõtlemise juures ka rohkem aega ning vastamine võib toimuda tema jaoks rahulikumas miljöös. Postiküsitluse puuduseks peetakse aga asjaolu, et vastamine on nii-öelda täielikult vabatahtlik. Sellest tulenevalt on esiteks mõnevõrra raskem täita valimi proportsionaalsuse nõuet ning teiseks kalduvad ankeeti täitma ja tagastama rohkem need, kellel on uuritava teemaga emotsionaalsem suhe ehk siis usklikud, religioonist enam huvitatud inimesed või vastupidi, religiooni suhtes kriitilised. Nii-öelda ükskõiksed võivad aga jääda valimis alaesindatuks. Uuringufirma teostatud küsitluse puhul on vastajal nii-öelda vabatahtlikkuse momenti vähem, kuna küsitaja läheb vastaja koju või töökohta ning pöördub tema poole isiklikult, veendes teda ankeedile vastama. Sel moel satuvad valimisse ka need, kes suhtuvad uuritavasse teemasse ükskõikselt ning postiküsitlusele ei vaevuks vastama. Samuti on uuringufirma professionaalsete küsitajate kaasabil kergem tagada valimi proportsionaalsuse nõuet, kuna jälgitakse tõenäosusliku valimi printsiipi.

20

3. „Elust, usust ja usuelust” 2010. aasta etapp

Uuringu „Elust, usust ja usuelust” neljanda etapi, mis toimus 2010. aastal, teostas taas kord uuringufirma Saar Poll ja seekord näost näkku intervjuudena ehk otseintervjuudena, mis tähendas, et küsitaja läks inimese juurde koju ja viis seal temaga läbi intervjuu, märkides saadud vastused ise ankeeti. Sellisel meetodil küsitleti ajavahemikus 25. märts kuni 11. aprill 1009 inimest vanuses 15–74 eluaastat. Valim oli üle-eestiline proportsionaalne juhuvalim.

Uuringu ankeedi koostas Eesti Kirikute Nõukogu projektijuhi Eerik Jõksi

¹⁷ EKNA 1.2. 2006-2007 EKN töökoosolekute protokollid, 10/173, 14.12.2006, lisa 1.

¹⁸ EUU 1995, 2000 ja 2005.

¹⁹ EMV 2003, RÜ 2005 ja EUU2010.

eestvedamisel kokku kutsutud töörühm.²⁰ Ankeedi komplekteerimine algas fookusgrupi intervjuu (ehk teiste sõnadega grupiintervjuu) läbiviimisest, mille käigus liikmeskirikute esindajad ja mitmed teised kirikuelu asjatundjad vestlesid teemal, millised võiksid olla need valdkonnad või küsimused, mida nad sooviksid tulevases religiooniuuringus näha. Fookusgrupi intervjuu salvestati ning salvestusel saadud ideid ja ettepanekuid kasutas töörühm ankeedi tegemisel.²¹

Kuna EKNil oli kindel soov, et korraldatava küsitluse tulemused oleksid võrreldavad eelnevate „Elust, usust ja usuelust” küsitluste tulemustega, teostas uuringufirma Saar Poll eelmiste, see tähendab postiküsitluste andmestike kaalumise. Viimane tähistab statistilist operatsiooni, mille eesmärk on valimi (ehk küsitletavate kogumi) tulemusi korrigeerida selliselt, et need vastaks võimalikult täpselt üldkogumi mudelile (ehk siis Eesti elanikkonna mudelile). See on vajalik selleks, et valim oleks representatiivne ehk esinduslik, mis omakorda tähendab, et valimi alusel saab teha üldistusi kogu üldkogumi kohta (antud juhul Eesti elanikkonna kohta). Selleks et eelmiste postiküsitluste valimid vastaksid üldkogumi ehk Eesti elanikkonna struktuurile, kaaluti andmeid linna- ja maaelanike, Eesti regioonide, vastajate vanuse, soo, usklikkuse ja rahvuse lõikes. Kaalumisest hoolimata tuleks eri aastate uuringuandmete võrdlemisel säilitada siiski teatud ettevaatlikkus, sest on väga raske hinnata, kui suur osa andmete erinevustest tuleneb andmete sisulistest muutustest (inimeste arvamuste, hoiakute muutumisest ajas) ja kui suur osa kaalumise mõningasest paratamatust ebatäpsusest.

Uuringutulemuste võrreldavuse soovi silmas pidades jäi ka oluline osa ankeedi küsimustest samaks, mis olid eelmisteski uuringutes. Uute teemadena lisandusid nii-öelda kirikuväliseid religioosseid tõekspidamisi puudutavad küsimused, küsimused ootuste kohta kirikule, samuti küsimused jumalateenistustel osalemise või mitteosalemise põhjuste, kirikus käsitletavate teemade ning eestimaalaste moraali ja selle seoste kohta religioosete hoiakutega. Nende teemade sisseviimisel lähtuti eelkõige potentsiaalsest uuringutulemuste sihtgrupist ja selle vajadustest ehk siis vaimulikest, kes saaksid neid teadmisi oma igapäevases töös kogudustega edukalt ära kasutada.

Seekordse küsitluse probleemiks võib pidada mõne kasutatud termini, nagu näiteks „usklik” ja „kuuluvus kogudustesse”, hajusust ja mitmeti mõistetavust, mis valmistas küsimustikule vastamisel ja hiljem ka tulemuste tõlgendamisel teatud raskusi. Selliste küsimuste ja skaalade sõnastused ning terminite definitsioonid vajavad edaspidi ülevaatamist ja kokkuleppimist.²² Näiteks võib religiooniuuringute huvilistes küsimusi tekitada seni usklikkuse mõõtmiseks kasutatud skaala. Nimelt jääb vastusevariant „usu poole kalduv”

²⁰ Töörühma kuulusid lisaks Eerik Jõksile veel Anu Rentel, Eva-Liisa Jaanus, Aivar Sarapik ja käesoleva artikli autor Liina Kilemit.

²¹ Fookusgrupi salvestist säilitatakse Eesti Kirikute Nõukogu arhiivis. EUU 2010 ankeedi koostamise kohta vt ka käesolevas kogumikus Eerik Jõks lk 76.

²² Vrd Jaanus Plaat, „Mida usuvad Eesti elanikud? Religioonisotsioloogilistest küsitlustest aastatel 1990–2000”. – Sator II. Artikleid usundi- ja kombeloo. Tartu 2000, 28–43.

uuringu kvantitatiivsuse tõttu lahti mõtestamata ning võib kahtlustada, et väljendi „usk” kaudu määratlevad end pigem need, kes tunnevad sümpaatiat või huvi kirikutes toimuva ja seal õpetatava suhtes ning kelle maailmavaade sisaldab eelkõige kristlikust õpetusest pärinevaid elemente. Vastajad, kes tajuvad oma maailmavaate tuntavat erinevust materialismist ning samas tunnevad sümpaatiat nii ida religioonide, kristluse kui ka esoteeria vastu, mis on tänapäeval vägagi iseloomulik, võivad enda paigutamisel sellisele skaalale teatud kimbatusse sattuda.²³ Soovimata end nimetada „usu suhtes ükskõikseks”, on oht sellel äärmiselt huvipakkuval elanikkonna grupil jääda antud uuringu kontekstist üldse välja. Sarnane probleem esineb ka skaalapunktide „veendunud ateist” või „ateismi poole kalduv” kasutamisel, kuna nõukogude aja pärandina on „ateisti” terminil teatav negatiivne kõrvalmaik, mistõttu nii mõnedki mitteusklikud võivad kalduda end seetõttu pigem usu suhtes ükskõikseteks nimetama.²⁴

Saar Polli läbi viidud küsitluse tulemusi tutvustasid meediale ja avalikkusele 28. juunil toimunud pressikonverentsil firma juht Andrus Saar ning Eesti Kirikute Nõukogu esindajad.

Uuringu tulemuste süvaanalüüsiks moodustati religiooni teemade uurijatest uurimisgrupp. 4. novembril 2010 toimus Tartu Ülikooli aulas konverents, kus eelmainitud uurijad tutvustasid oma konverentsiettekannetes uuringu tulemusi pikemalt. Samas toimusid ka mõttekojad ettekandjate juhtimisel, kus arutleti kuuldud ettekannete üle. Lisaks on uuringut tutvustatud üldsusele ka pressiteadete ning mitmete raadio ja TV-esinemiste vahedusel.

Nüüd on lugeja ees kogumik „Astu alla rahva hulka...”. Lugejal võib tekkida küsimus, kas ja millises suunas plaanitakse religioonisotsioloogiliste uuringute vallas edasi liikuda. Senised „Elust, usust ja usuelust” uuringud on teinud ära tähelepanuväärse töö eestimaalaste usklikkuse üldnäitajate kaardistamisel. Siiski jääb sellest väheks teadmaks, kuidas ja millises suunas meie rahva vaimsus areneb. Lisaks kvantitatiivsetele uuringumeetoditele, millest reeglina kasutatakse ankeetküsitlusi, tuleb edaspidi rakendada kindlasti ka kvalitatiivseid meetodeid, et avada senist probleemaatikat sügavuti, arvestada rohkem konteksti ja (sageli latentseid) põhjusi. Paraku on isegi senised EKNi küsitlustulemused kvalitatiivselt analüüsivõimatu. Nimelt on kõigi seniste uuringute üsna paljude küsimuste puhul olnud vastajatel võimalus talle sobiva vastusevariandi puudumisel kirjutada endale sobiv variant juurde. Või siis on teatud küsimused üldse ilma vastusevariantideta ning inimesel palutakse kirjeldada mingit emotsiooni, hoiakut, arusaama või situatsiooni oma sõnadega ja vabas vormis. Nii koguneb uurija jaoks väga väärtuslik niinimetatud kvalitatiivne informatsioon. Kuna Hans Hanseni nimelist stipendiumi ei ole alates 2003. aastast välja antud,

²³ 1998. aastal EMORi läbi viidud ja Soome Akadeemia poolt tellitud eestlaste usklikkuse uuring kasutas näiteks väljendit „usuline otsija”.

²⁴ Vrd Liiman 2001, 54.

on plaanis see 2011. aastal välja anda just nimelt selle kvalitatiivse materjali korrastamise ja analüüsi tarvis.²⁵

Eesti Kirikute Nõukogu on võtnud endale tänuväärse rolli Eesti religioonisotsioloogia edendajana. Kindlasti ei tohiks see töö jääda pooleli. Religiooni-teemade uurijate ja vaimulikest praktikute koostöö saab anda ainult positiivseid tulemusi mõlemale osapoolele.

Eesti Kirikute Nõukogu religioonisotsioloogilised uuringud

1. Elust, usust ja usuelust

1995, N = 1551. Postiküsitlus. Lisaks üle-eestilisele valimile korraldati eraldi küsitlus EKNi liikmeskirikute vaimulike ja koguduseliikmete seas (N = 1006 koguduse liiget ja 353 vaimulikku). Mõlema uuringu ankeete säilitatakse EKNi arhiivis.

2000, N = 1092. Postiküsitlus. Ankeete säilitatakse EKNi arhiivis.

2005, N = 741. Postiküsitlus. Ankeet hävinud.

2010, N = 1009 (15–74 eluaastat). Otseintervjuud, üle-eestiline proportsionaalne juhuvalim. Ankeete säilitatakse EKNi arhiivis.

2. Uuring eestimaalaste moraalist ja väärtushinnangutest

2003, N = 1011. Otseintervjuud. Ankeet hävinud.

3. Religiooniõpetuse võimalikest mõjudest

2004–2005, 23 kooli õpilased, lapsevanemad, kasvatusteadlased. Küsitlus, fookusgrupi ja süvaintervjuud. Ankeet hävinud.

4. Osalus rahvusvahelises uuringuprojektis „Kirik ja religioon laienenud Euroopas”.

2006, Eestis N = 955. Otseintervjuud.

Kõik Eesti Kirikute Nõukogu religioonisotsioloogiliste uuringute materjalid on uurijatele saadaval EKN arhiivis.

²⁵ Eesti Kirikute Nõukogu täitevsekretäri (aastatel 1996–2004) Eerik Jõksi e-kiri artikli autorile 08.03.2010.